

Cilt II

1932-39

TÜRK HUKUK VE İKTİSAT TARİHİ MECMUASI

1

İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü
tarafından çıkarılır

Müdür :

O. Prof. Dr. Fuad Köprülü

İstanbul — Bürhaneddin Matbaası

1 9 3 9

PROTO-BULGAR HUKUKUNA DAİR NOTLAR *

O. Prof. Dr. Fuad Köprülü

I

HAKİMİYET TELÂKKİSİ

Prof. Karel Kadlec, *Intraduction à l'étude comparative de l'histoire du droit public des peuples slaves* [Paris 1933] adlı mühim eserinde, Proto-Bulgar hukukundan bahsederken, yunan kaynaklarında Omortag ve Melemir'e verilen *Souverain par la grâce de Dieu* ünvanının mevcudiyetini tesbit ettikten sonra, bunun menşeiini göstermek için şu mütâlaayı ilâve ediyor :

«Bundan şu netiyce çıkarılabilir ki VIII inci asırdanberi Bulgar hanlarının sarayında Hristiyanlar vardı. Gerçi Melemir'in vaziyeti şüphe verici mahiyettedir: Bu hükümdar bir taraftan Hristiyanlar aleyhinde harekette bulunurken diğer taraftan bir hristiyan ünvanını kullanıyordu. Meselâ, kardeşi Nravota'yı Hristiyanlığa temayülü olduğu için öldürtmüştü » [S. 63.].

Yunan kaynaklarındaki bu ünvan, Bizans hukuk telâkkilerinin te'siri altında bulunan o devir kronikcilerinin Bulgar hükümdarlarına isnad ettikleri bir ünvan mıdır? Yoksa *protocolaire* yâni hukukî mahiyeti olan bir ünvanın rumca tercümesi midir? *Madara kitabeleri* meydanda iken, birinci ihtimâl aslâ mevzuubahis olamaz; ancak, bu ünvanın mevcudiyetini, VIII inci asırda Bulgar saraylarındaki Hristiyanların te'sirine atfetmek, bana tamamen yanlış görünüyor. Netekim Melemir'in Hristiyanlar aleyhinde tâkıybatta bulunduğunu söyleyen müellif de, çıkardığı netiyecenin doğruluğu hakkında biraz mütereddit gibi davranmaktadır. Milletlerin *hakimiyet* hakkındaki dinî - hukukî telâkkiyeleriyle sıkı sıkıya alâkalı olan bu *titulature* mes'elele-

[*] Bu yazının fransızcası *Revue internationale des études balkaniques*, IIIe année, Tome II (6) de çıkmıştır.

rile biraz uğraşanlar pek iyi bilirler ki, bilhassa hükümdarlara mahsus olan bu gibi ünvanlar öyle kolay kolay değişemez. Ancak, meselâ yeni bir dinin kabulü, yeni bir kültür dairesinin maddî ve manevî nüfuzu gibi — hiç olmazsa cemiyetin yüksek ictimai tabakalarının maddî ve manevî hayatı üzerinde müessir olacak — derin değişiklikler netiycesindedir ki, resmî *titulature*'de değişiklikler olabilir; ve yeni hukukî telâkkiyelerin netiycesi olan yeni ünvanlar iktibas olunabilir. Proto Bulgarlar gibi, türk aslından gelen sair kavimlerle müşterek *institutions publiques*'lere malik, yâni, eski bir jüridik kültürün mirasçısı olan bir devlette, — sair türk kavimlerinde olduğu gibi — hükümdarlara mahsus ünvanların mevcudiyeti tabiidir. Şu vaziyete nazaren, henüz Hristiyanlığı kabûl etmemiş, hattâ ona aleyhtar, hükümdarların — Kadlec'in fikrine göre — sarayda mevcut Hristiyanların te'siriyle böyle bir hristiyan ünvanını kabûl etmeleri, hukuk tarihi bakımından aslâ müdafaa edilemeyecek bir iddiadır. Bu oldukça karışık problemi çözmek için, umumî türk hukuk tarihinin yardımına müracaattan başka çare yoktur.

Slavistik tetkiklerine maalesef yabancı olduğum için, bu mes'ele hakkında K. Kadlec'den sonra herhangi bir tetkik yapıp yapılmadığını bilmiyorum. Yalnız, M. Géza Fehér'in *Les Monuments de la culture proto bulgare* [Archaeologia Hungarica, VII, Budapest] adlı eseriyle, yine aynı müellifin *Les Titres des Khans bulgares, d'après l'inscription du Cavalier de Madara* ünvanlı makalesinde [L'Art byzantin ches les Slaves, premier recueil dédié à la mémoire de Th. Uspenski, Paris 1930, P. 3-8] bu problem, eski türk hakanlarının ünvanlarıyla mukayese edilerek tetkik olunmuştur. Géza Fehér *Souverain institué par Dieu* diye tercüme ettiği rumca ünvanı, Orkhon kitabelerinde zikredilen Kök-Türk Hanının ünvanıyla - pek doğru olarak - mukayese ediyor; çünkü bu eski türk kitabelerinde, türk hakanı «Tängri tæg tängri yaratmış; Tängri tæg tängridä bulmuş» ünvanını taşımaktadır ki, Géza Fehér'in de kabûl ettiği gibi «*Institué par Dieu, semblable à Dieu*» diye tercüme olunabilir. Burada türk filolojisinin ince teferrüat noktalarına girmemek için, Thomsen, Radloff, Mélioranski ve daha sair bu kitabelerin tercümesiyle uğraşmış alimlerin bu ünvanı tercümelerindeki bâzı farkların tetkik ve tenkidine girişecek değilim. İşte Géza Fehér, Orkhon kitabelerinde Kök-Türk hakanlarına verilen bu ünvan ile Bulgar hanlarının rumca ünvanları arasındaki analojiye istinad ederek, Madara'daki ünvanı da aynı suretle «*Melemir (institué) Khan par Dieu, semblable à Dieu*» tarzında tercüme etmektedir. Yalnız Orkhon kitabelerinde değil

Kök - Türkler'e ait çin kaynaklarında da, hakanların *gök*'den yâni *Gök Tanrısı*'ndan doğduklarını yâni hakimiyetlerini semavî bir menşee istinad ettirdiklerini ifade eden ünvanlara tesadüf olunur [P. Wiegner, *Textes historiques*, IIIème édition, P. 1247]. Türkler'de hakimiyet telâkkisinin kudsî, semavî bir menşee'den geldiğini gösteren bu gibi ünvanlar hakkında daha eski devirlere çıkmak mevzuumuz için lüzumsuzdur. Yalnız bu gibi ünvanlar, dinî sistemlere bağlı olduğu için şunu söylemekle iktifa edelim ki, Kök- Türkler zamanında türk paganizmi bir nevi *monothéisme* yahud diğer bir ifade ile, *pseudo-monothéisme* derecesine yükselmişti.

Şimdi, Géza Fehér'in çok doğru mukayesesini büsbütün kuvvetlendirmek için VIII inci asır Uygur hanlarının resmî ünvanlarında da aynı telâkkinin mevcut olduğunu, yâni onların da «*Tängridä kut bulmuş; Tängridä bulmuş : par le Ciel, ayant obtenu la majesté*» gibi ünvanlar taşıdıklarını zikrederim [Ed. Chavannes et P. Pelliot, *Un traité manichéen retrouvé en Chine*, Paris 1913, P. 189]. Uygur hakanları Maniheizmi kabûl ettikleri zaman bu titülâtür yine değişmemiş, yalnız, yeni dinin te'siriyle *Tängri* yerine *Ay Tängri* kaim olmuştur [F. W. K. Müller, *Uigurische Glossen*, Festschrift für F. Hirth, S. 189]; Mamafih A. Alföldi, bunda *Maniheizm*'in bir nüfuzu olmasını kabûl etmemekte ve bunda da Türklerle mahsus bir halk itikadının te'sirini görmektedir ki, bence daha doğrudur [Alföldi'nin biraz aşağıda S. 5 de zikredilen makalesine müracaat]. XIII üncü asır Mogol hükümdarlarının da islâm olmadan evvel aynı suretle hâkimiyetlerinin menşei *Gök*'e yani *Gök Tanrısı*'na istinat ettirdiklerini ve bunun haricinde hiçbir parlak ünvan kullanmadıklarını, mogol şansöllerisinden çıkmış resmî vesikalardan anlıyoruz [W. Kotwicz, *En marge des lettres des il-khans de Perse*, Lwów, 1933, P. 4-5]. Bütün bu mukayeselerden sonra, Proto-Bulgarlar'daki «hakimiyetin menbaı» telâkkisinin ve onun ifadesi olan ünvanların K. Kadlec'in iddiası gibi Hristiyanlık'tan gelmeyip, Hiong-nu'lardan Mogollara kadar bütün Türk devletlerinde gördüğümüz eski ve müşterek bir dinî-hukukî telâkkinin tecellisinden ibaret olduğu kat'i surette meydana çıkmış oluyor.

II

BOYAR'LARDA «İÇ» VE «DİŞ» TAKSİMİ

Constantin Porphyrogénète, Proto-Bulgarlar'da *Boyar*'ların «*îç : intérieur*» ve «*dış : extérieur*» diye iki sınıfa ayrıldığını

söyler. K. Kadlec yukarıda bahsettiğimiz güzel eserinde, bu taksimin mahiyeti hakkında birşey bilinmediğini söyledikten sonra, Drinov ve Blagoev'in bu husustaki mütalâalarını naklediyor. Drinov, İç-Boyar'ların merkezde saray ve yüksek idare hizmetlerinde kullanıldığını, Dış-Boyar'ların ise taşradaki memurlar olduğunu kat'i olarak söylemektedir. Blagoev'e gelince, ona göre İç-Boyar'lar askerî veya idarî memurlardır ki payitahtta merkezî hükûmete iştirak ediyorlar, ve Bulgaristan'ın dahili vilâyetlerini idare ediyorlardı; Dış-Boyar'lar ise Bulgar devletinin hudud mıntakalarını idare eden zabıtlar ve memurlardı; bu hudud mıntakalarının idaresi vazifesi gayet ehemmiyetli ve mesuliyetli olduğundan, memlekette yüksek bir mevki olan ve hükümdarın büyük itimadını kazanmış bulunan en ehemmiyetli Boyar'lara tevcih ediliyordu; yâni Dış Boyar'lar hudud muhafaza kitalarının kumandanı idiler [K. Kadlec, *ibid.* P. 67-68]. Demek oluyor ki Drinov İç-Boyar'ların daha yüksek bir mevki işğâl ettiklerine kanî olduğu halde, Blagoev bilâkis Dış-Boyar'ların onlardan daha mühim olduğunu iddia etmektedir. Bu iki zıt nazariyeyi hülâsa eden K. Kadlec bunlardan hangisine daha tarafdar olduğuna dair hiçbir şey söylemiyor.

Proto-Bulgarlar'ın hukuk tarihiyle uğraşan mütehassısların bu mesele hakkında ne gibi tetkikler yaptıklarından maalesef haberdar değilim. Hattâ K. Kadlec'in hülâsa ettiği iki zıd nazariye sahiblerinin, iddialarını ne gibi tarihî delillere isnad ettirdiklerini de bilmiyorum. Yalnız, iki mütehasssın böyle birbirine zıd fikirde bulunmaları ve Kadlec'in bitarafâne sükûtu bu mes'ele hakkında henüz araştırmalara ihtiyaç olduğunu hissettirmektedir. Proto - Bulgarlar'ın hukuk tarihine ait birçok mes'eleler gibi, bu mes'elenin hallinde de umumî Türk tarihine ait tetkiklerin büyük bir yardımı olacağına kanî olduğum için, sair türk kavimlerinde bu iç ve dış taksiminin mevcut olup olmadığı ve bu taksimin mahiyeti hakkında şu satırları yazmayı faydalı buluyorum.

Evvelâ şunu söyleyim ki, şimdiye kadar türkologlar tarafından hiç tetkik edilmemiş olan bu mes'ele hakkında tarihin ve etnografyanın bize verdiği malzeme çok azdır. XIV üncü asırda Şarkî-Anadolu'da yaşayan Oğuz kabilelerinin hayat levhalarını bize göstermekle beraber daha eski devirlerin birtakım içtimai an'anelerini de saklayan *Dede Korkut Kitabı*'nda, Han'ın maiyetindeki yirmi dört Oğuz Beyi'nden bahsolunurken, bunların İç-Oğuz Beyleri ve Dış-Oğuz Beyleri diye ikiye ayrıldığı görülür. Hâlbuki Oğuzlar'ın siyasi- içtimai teşkilâtından bahseden bütün eski tarihî ve etnografik kaynaklarda

umumiyetle tesadüf edilen tasniflere göre bunlar Üçok - Bozok diye ikiye ayrılırlar. 12 Üçok kabilesi sağ kol'u, ve 12 Bozok kabilesi sol kol'u teşkil eder; ve sağ kol, teşrifat bakımından sol kola faiktir. *Dede Korkut Kitabı*'nda Üçok - Bozok tâbirlerine ancak bir defa XII'inci hikâyede tesadüf olunur; diğer yerlerde hep «İç Oğuz - Dış Oğuz» tâbiri geçer. Fakat XII'inci hikâye dikkatle okununca, buradaki İç-Oğuzlar'ın Üçoklar, Dış-Oğuzlar'ın ise Bozoklar olduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır [Köprülü zâde Fuad, *Türkiye tarihi*, İstanbul 1922, beşinci mebnas: *Oğuz Türklerinin tarih ve etnologisi*]. Oğuz kabiley konfederasyonunda gördüğümüz bu «iç - dış» taksimini, yine bu yirmi dört kabiliden biri olan Salur kabilesinde görüyoruz [*Encyclopédie de L'İslam*'daki *Salur* makalemize bakınız]. XVI'inci asır başlarına ait bir kaynak, Mankışlak Yarımadası'nda yaşayan bir kısım Salur Türkmenleri'nden bahsederken, İç-Salurlar'ın deniz kenarında, Dış-Salurlar'ın ise bunların şarkında yaşadıklarını kaydediyor. Ebulgazi Bahadır Han da Cenubî Türkmenistan'daki diğer bir kısım Salurlar'ın da aynı taksime tâbi olduğunu. Horasan Türkmenleri'nin İç-Salur, ve Teke, Sarıg, Yumut kabiyelerinin ise Dış-Salur addedildiğini gösteriyor. Yine aynı müellife göre, XVI'ncı asırda bu İç-Salurlar, Dış-Salurlar'dan daha kalabalık ve daha ehemmiyetli idiler; çünkü Hârezm Sultanlarına diğerlerinin iki misli vergi veriyorlardı [*Türkmenistan*. Leningrad 1930 «rusca» mecmuasında W. Barthold'un *Türkmen kavmi tarihine ait taslak* adlı mühim makalesine bakınız: S. 43-44,47]. Bu iç ve dış taksimini, Osmanlılar devrinde Cenubşarkî - Anadolu'da iki büyük sahaya verilen «İç-İl, Tas (dış)-İl» isimlerinde de açıktan açığa görmekteyiz. Mahdud olmakla beraber, bu izzahat gösteriyor ki, Proto-Bulgarlar'daki bu iç - dış taksimi, hattâ aynı tâbirle, Oğuzlar'ın siyasî - ictimai teşkilâtlarında da mevcuttur. Buna ilâve olarak, Kırım Hanlığı teşkilâtında da bu iç - dış tasnifine tesadüf edildiğini söyleyelim: Kırım hanlarının bâzı yarlıklarında *icki nöger - daşkı nöger* tâbirleri mevcuttur. [Veliaminof Zernof tarafından neşredilen *Kırım Hanları Yarlıkları Külliyyatı*'nda, meselâ S. 4, 5].

Bunun esasını, daha Hiong-nu'lardan başlayarak bugünkü Türk ve Mogol kabiyelerinde halâ devam eden *ikili tasnif*'de aramak ıycab eder. Prof. A. Alföldi *Hükümdarlık müessesesinin Şimalî - Asya atlı kavimlerinde teşekkülüne dair araştırmalar* adlı kıymetli tetkiklerinin ikincisi olan [*Göçebelerde çifte hükümdarlık: A. Kettös kırâlyság a nomádoknál*, Budapest 1933] adlı mühim makalesinde, bu hususta çok dikkate lâayık mütalaalar ileri sürmüştür. Burada bu tas-

nifin menşei ve en eski dinî telâkkilerle alâkası hakkındaki şahsî düşüncelerimizin izzahına girişmek bizi asıl mevzumuzdan çok uzağa götürebilir. Binaenaleyh burada, kısaca, bu izzahattan çıkan ve Proto-Bulgarlar'daki mümasil taksimin mahiyetini azçok aydınlayabilecek olan netiyeleri tesbit ile iktifa edelim:

A. — Proto-Bulgarlar'daki bu tasnif, daha Hiong-nu'lardan beri hemen bütün türk şubelerinde gördüğümüz ikili siyasî-ictimai tasnifden başka birşey değildir; Oğuzlar daha İslâmiyeti kabûlden evvel, Seyhun boylarında otururken aralarında mevcut eski an'aneleri ihtiva eden *Dede Korkut Kitabı*'nda bunun mümasilini görüyoruz.

B. — İç - dış tâbirleri, menşei itibariyle, coğrafi veya idarî bir vaziyetin değil, *dinî - ictimai* bir telâkkinin ifadesidir: Tıpkı bunun müteradifi ve diğer bir şekilde ifadesi olan *sağ-sol* tâbirleri gibi. Fakat sonradan, siyasî ve askerî teşkilât, asırlardanberi gelen bu dinî düşünüş tarzının te'siriyle, buna göre yapılmıştır: Meselâ eski türk devletlerinde *sağ kol* kabiyleleri harpte sağ cenahı, *sol kol* kabiyleleri sol cenahı teşkil ediyordu; resmî ziyafetlerde sağ kol kabiyle reisleri hükümdarın sağında, sol kol kabiyle reisleri solunda mevki alıyorlardı; ve kesilen hayvanın ki menşei itibariyle bir *kurban*'dan başka bir şey değildir - muayyen yerlerini yiyorlardı. Kabiylelerin, fethedilen memleketin muhtelif yerlerine iskânı hususunda da aynı esaslara riayet olunuyordu: Proto-Bulgarlar, yeni vatanlarını fethettikleri zaman, Bulgar kabiyleleri belki de bu esaslara göre iskân edilmişlerdi. Bâzı kavimlerde ve Türkler'in bâzı şubelerinde sağ tarafın, bâzılarında sol tarafın faik olması, kültürel etnoloji bakımından çok ehemmiyetli olan *Orientation* meselesiyle sıkı sıkıya alâkalıdır.

C. — Yukarıki izzahata göre, İç-Boyarlar'ın dış-Boyarlara mevki itibariyle faik bulundukları, hükümdar nezdinde ve hükümet merkezinde daha nüfuzlu oldukları kendiliğinden anlaşılıyor. İbn Fadlân'ın «Tuna Bulgarları'nda İslâmiyetin kabûlünden evvel sol tarafın daha mühim olduğunu» söylemesine nazaran, Balkanlara gelen Proto-Bulgarlar'da da sol tarafın daha makbûl olması lâzımdır. Bu noktai nazardan İç-Boyar'ların ve onların başında bulundukları İç Bulgar kabiylelerinin *sol kol*'u teşkil ettikleri söylenebilir. Hükümdar Krum'un hafidi olup kısa bir müddet onun yerine geçen *Toukos*'un «*itzourgou* (içirgu) *boulia*» ünvanını aldığı hakkında M. H. Grégoire tarafından ileri sürülen fikir [*Byzantion*, IX, P. 784] bu mütalâamıza kuvvetli bir delil olabilir.